

Zdvojená slovesa v současné češtině

Double-paradigm verbs in contemporary Czech

This paper presents an analysis of so-called double-paradigm verbs (*muset – musit, bydlet – bydlit, myslet – myslit, šilet – šilit, kvílet – kvílit* and *hanět – hanit*) in contemporary Czech which is based on data from two Czech corpora: SYN2010 and SYN2009PUB. There is a common assumption in the literature that these verbs are classified as having two distinct paradigms: a “prosit-paradigm” and a “sázet-paradigm” (or in some cases a “trpět-paradigm”). The analysis shows that this assumption is false for contemporary Czech. It is shown that these verbs behave differently: *muset, kvílet* and *šilet* are used according to the “sázet-paradigm”, *myslet* and *bydlet* according to “trpět-paradigm” and the verb *hanět* is even more specific (present forms are used according to the “prosit-paradigm” and infinitive forms vary between the usage of stem suffix -e- and -i-). It is thus demonstrated that these verbs do not form a distinct category in contemporary Czech.

Key words: double-paradigm verbs, corpus linguistics, Czech conjugation, morphological variation

Klíčová slova: zdvojená slovesa, korpusová lingvistika, česká konjugace, morfologická variace

V rámci čtvrté slovesné třídy se v češtině vyvinula specifická kategorie, tzv. zdvojená slovesa. Bývají do ní řazena slovesa *muset – musit, bydlet – bydlit, myslet – myslit, šilet – šilit, kvílet – kvílit* a *hanět – hanit*. Historicky sem můžeme řadit i další slovesa, jako například *bujit – bujet, slzit – slzet, puchřit – puchřet, lačnit – lačnět*. V tomto textu se budeme zabývat jejich formální morfologií, tedy tím, jak se tato slovesa časují.

K uvedeným šesti slovesům najdeme v odborné literatuře řadu tvrzení. Například Bohuslav Havránek s Aloisem Jedličkou (1960, s. 292) uvádějí, že „všechny tvary podle vzoru *prosit* i *sázet* mají slovesa *bydlit-bydlet, hanit-hanět, kvílit-kvílet, musit-muset, šilit-šilet*,” sloveso *myslet* řadí ke kolísání mezi vzorem *trpět* a *prosit* (s. 291). Identicky se na problém dívá i Vladimír Šmilauer (1972, s. 219–220). Sloveso *myslet* naopak mezi zdvojená slovesa řadí Marie Čechová et al. (2000, s. 239), kteří říkají, že „mezi vzory *prosit* – *sázet* se formou dublet vyrovnává pouze několik sloves, a to tak, že si vytvořila dvě paralelní a úplné řady tvarů s nerozlišeným významem. Jsou to slovesa zdvojená, jako *muset/musit, myslet/myslit, bydlet/bydlit* a dále *hanět/hanit, kvílet/kvílit, šilet/šilit*.” V Příruční mluvnici češtiny (1995) se problematika tvarové variace u těchto sloves vůbec neřeší, o slovesech *muset, kvílet* a *šilet* se zde nic nedozvíme, avšak nalezneme zde slovesa *myslet, hanět* a *bydlet*, která jsou řaze-

na pod vzor *trpět* s tím, že se zde v závorce uvádí i infinitivní podoby podle *prosit*. Nejpodrobněji tuto problematiku popisuje Mluvnice češtiny 2 (1986), která sloveso *myslet – myslit* řadí pod kolísání mezi vzory *trpět* a *prosit* (s. 480) a mezi tzv. zdvojená slovesa řadí pět sloves ostatních, přičemž uvádí, že každé z těchto sloves „má svůj vlastní soubor tvarů“ a že „dlouhodobým užíváním obou tvarových řad dochází k jejich prolínání“ (s. 485). Mluvnice češtiny 2 dále tuto skupinu vyčleňuje jako specifickou, když tvrdí, že „[v]ýlučnost skupiny sloves tradičně k tomuto ‚kolísání‘ zařazovaných spočívá v plném překrytí významu, v tomu odpovídající symetričnosti jejich tvarových souborů a v pravidelném uplatnění variantních dvojic u všech jejich předponových derivátů. Přitom členy těchto dvojic jsou chápány jako rozdílné tvarové realizace jediného slovesa, jedině lexikální jednotky“ (s. 485). Slovník spisovné češtiny všechna uvedená slovesa chápe jako zdvojená, tj. uvádí jak tvary podle vzoru *prosit*, tak podle *sázet*. Stejně údaje najdeme ve starším Slovníku spisovného jazyka českého s výjimkou slovesa *myslet – myslit*, které je chápáno jako kolísající mezi *prosit* a *trpět*. Školní vydání Pravidel českého pravopisu (2002) stejně jako SSČ uvádí všechna slovesa, kterými se zabýváme, jako kolísající mezi *prosit* a *sázet*. Identické pojetí nalezneme i v hesle „Slovesa typu *bydlet – bydlet*“ v Internetové jazykové příručce (2008–2013). Ta však nově dodává, že „frekvenční analýza jednotlivých tvarů ukazuje, že se tyto původně samostatné řady prolínají a mají tendenci vytvářet řadu jednu (časovanou podle ‚kompromisního‘ vzoru ‚*trpět*‘, v němž se spojuje paradigma vzoru ‚*prosit*‘ a ‚*sázet*‘)“. Frekvenční údaje zde nejsou uvedeny, píše se pouze, že „toto prolínání není u všech sloves stejné“.

Na základě odborné literatury vyvozujeme následující předpoklad, který budeme dále testovat na korpusovém materiálu: Všechna uvedená slovesa mají dva soubory tvarů, a to na jedné straně podle *prosit*, na straně druhé podle *sázet* (u slovesa *myslet* se literatura sice spíše přiklání k paradigmátům *prosit* a *trpět*, z pracovních důvodů je však vhodnější pracovat s „radikálnější“ výchozí představou, že jej lze časovat podle *sázet*, což vlastně technicky znamená, že se vedle infinitivních tvarů zaměříme i na některé tvary přítomnosti), přičemž tyto dva soubory tvarů jsou do značné míry identické, diferenční tvary jsou pouze 3. osoba plurálu přítomnosti indikativu (tvary zakončené *-í* nebo *-ejí*),¹ všechny tvary činného přičestí (*musel – musil, bydlela – bydlila* apod.), přechodníkové tvary (např. *bydlíce – bydlejice*), imperativ (např. *kvil – kvilej*) a infinitiv (*myslit – myslet*). Zároveň by se tyto diferenční tvary měly objevovat i v předponových derivátech (např. *promyslit – promyslet, nemusit – nemuset, vybydlit – vybydlet* apod.).

¹ Podle platné kodifikace je u sloves podle vzoru *sázet* možné užívat jak původních tvarů na *-ejí*, tak tvarů na *-í*. V naší analýze pracujeme s tvarem *-í* jako s tvarem podle vzoru *prosit* a s tvarem *-ejí* jako s tvarem podle vzoru *sázet*. Pokud bychom tak nečinili, nemohli bychom se ke kolísání ve 3. osobě plurálu vůbec vyjadřovat. To samozřejmě neznamená, že bychom postupovali stejně při vyhodnocení této analýzy (viz část Interpretace).

Abychom zjistili, zda je tento předpoklad správný či mylný, podíváme se na uvedené diferenční tvary do korpusu SYN2010 (a pro doplnění rovněž do korpusu SYN2009PUB). Naším cílem bude zároveň, v případě vyvrácení uvedeného předpokladu, zjistit, jakým způsobem uvedená slovesa v současné češtině fungují, zda jde skutečně o jednu kategorii, anebo se jednotlivá slovesa chovají různě. Podotkneme přitom, že termín „zdvojená slovesa“ (ve smyslu slovesa, která mají dvě řady tvarů) by bylo možné použít i pro další typy kolísání, například pro slovesa *chraptit – chraptět*, *svědit – svědět*, *zvlčít – zvlčet* apod. Tento termín však v souladu s Mluvnici češtiny 2 (1986) či s mluvnici M. Čechové et al. (2000) používáme pouze pro označení třídy sloves kolísající mezi vzory *prosit* a *sázet*.

S korpusovou analýzou jsou v tomto případě spojeny dva základní problémy. První plyne z toho, že se některé tvary vyskytují v natolik nízké četnosti, že z toho nelze nic vysuzovat (tvary minulého přechodníku od uvedených sloves v korpusu nenajdeme vůbec,² minimálně jsou zastoupeny tvary přechodníku přítomného a imperativ). Druhý problém je spojen s anotací – tvary 3. osoby plurálu přítomného indikativu podle vzoru *prosit* jsou homonymní s tvary 3. osoby singuláru, což způsobuje, že se jejich automatická anotace vyznačuje velkým množstvím chyb. Homonymní jsou rovněž tvary činného příčestí ženského rodu v singuláru a činného příčestí středního rodu v plurálu (*žena kvílela* vs. *děvčata kvílela*). V případě 3. osoby plurálu u sloves *myslet*, *bydlet* a *muset* reálný počet výskytů pouze odhadujeme na základě ručně analyzovaných pěti náhodných vzorků po 100 výskytech od každého slovesa (konkrétní výpočet prostřednictvím kalkulačky na stránce <<http://www.korpus.cz/bonito/kalkulacka.php>>). U ostatních sloves byly počty výskytů 3. os. pl. řádově nižší, a bylo tak v lidských silách je projít ručně. Z hlediska povahy tohoto výzkumu nebyl důvod při výpočtech rozlišovat homonymní tvary příčestí; zásadní bylo to, zda je tvar utvořen podle vzoru *prosit* či podle vzoru *sázet*, nikoliv zda jde o tvar ženského nebo středního rodu, proto obě formy počítáme dohromady. Celkové výsledky z korpusu SYN2010 nalezneme v tabulce 1.

Jak je patrné z uvedené tabulky, korpus SYN2010 nám pro rozhodování o způsobu časování sloves *hanět – hanit* a *kvílet – kvílit* neposkytuje dostatečný materiál, relativně nízký počet výskytů nalézáme i u slovesa *šílet – šílit*. Data tak doplňujeme o doklady z několikanásobně většího korpusu SYN2009PUB – viz tabulka 2. V tabulce neuvádíme výskyty přechodníkových tvarů, protože byl v datech nalezen pouze jeden (u slovesa *šílet*, podle vzoru *sázet*).

Na závěr se podívejme i na vybrané předponové deriváty (viz tabulka 3). Omezili jsme se přitom pouze na jeden derivát pro každé sloveso, který jsme prozkoumali v korpusu SYN2009PUB. Vzhledem k tomu, že kromě *nemuset* jde o dokonavá slo-

² To je patrně dáno na jedné straně tím, že s výjimkou předponových derivátů jde o slovesa nedokonavá, na straně druhé tím, že se přechodníky minulé v současné češtině prakticky nepoužívají.

	3. os. pl.	imp.	přech. přít.	přič. činné m. sg.	přič. činné l. sg./n. pl.	přič. činné n. sg.	přič. činné m. pl. živ.	přič. činné m. pl. neživ./f. pl.	inf.
muset	4469	0	0	19986	10095	3824	10507	2605	12810
musit	6284	0	0	403	123	53	119	19	95
χ²	N/A ³	–	–	18808,862	9731,922	3667,898	10155,331	2548,55	12527,797
p	N/A	–	–	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001
myslet	25	0	0	7036	3742	186	1896	136	5628
myslit	1665	128	20	306	401	6	59	3	145
χ²	N/A	128	20	6169,014	2694,251	168,75	1726,122	127,259	5207,568
p	N/A	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001
bydlet	7	0	0	1524	992	72	1039	150	1756
bydlit	877	4	1	61	24	5	24	2	35
χ²	N/A	4	1	1350,391	922,268	58,299	969,167	144,105	1653,736
p	N/A	< 0,05	0,3173	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001
kvílet	5	2	3	86	75	5	11	25	45
kvílit	8	0	0	0	0	0	0	0	0
χ²	0,692	2	3	86	75	5	11	25	45
p	0,4054	0,1573	0,0833	< 0,0001	< 0,0001	< 0,05	< 0,001	< 0,0001	< 0,0001
šílet	15	0	0	54	48	12	54	18	71
šílit	37	0	0	0	0	0	0	0	0
χ²	9,308	–	–	54	48	12	54	18	71
p	< 0,05	–	–	< 0,0001	< 0,0001	< 0,001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001
hanět	0	0	0	8	0	0	0	0	18
hanit	3	0	0	3	2	0	2	1	6
χ²	3	–	–	2,273	2	–	2	1	6
p	0,0833	–	–	0,1317	0,1573	–	0,1573	0,3173	< 0,05

Tabulka 1 Počty výskytů sledovaných tvarů zdvojených sloves v korpusu SYN2010. U jednotlivých sloves je spočítána hodnota chí-kvadrátu (χ^2)⁴ a rovněž pravděpodobnost (p)⁵, že je rozdíl v četnostech náhodný.

vesa, vypouštíme z tabulky kolonku pro přechodník přítomný (přechodník minulý nebyl u daných sloves zaznamenán).

Interpretace

Z prezentovaných výsledků můžeme vyvozovat následující závěry. U všech sloves kromě *hanět* se ukazuje zásadní převaha infinitivních tvarů podle vzoru *sázet* (respektive *trpět*) nad tvary podle vzoru *prosít*. Pokud se tvary podle vzoru *prosít* vůbec vyskytují, jsou obvykle doloženy v beletrii, která je staršího data (např. u tvaru

³ V případech označených N/A nemá smysl statistický výpočet provádět, protože četnost tvarů podle *prosít* je pouze odhadovaná (viz výše).

⁴ O tomto statistickém výpočtu lze najít poučení například v knize Jana Volína *Statistické metody ve fonetickém výzkumu* (2007, s. 124–149).

⁵ Viz rovněž Volín (2007, s. 34–38). Podotkněme zde, že za statisticky významnou se považuje pravděpodobnost 0,05 a nižší.

	3. os. pl.	imp.	přřč. činné m. sg.	přřč. činné ř. sg. / n. pl.	přřč. činné n. sg.	přřč. činné m. pl. řiv.	přřč. činné m. pl. neřiv. / ř. pl.	inf.
<i>kvřlet</i>	12	0	24	21	6	8	25	27
<i>kvřlit</i>	18	0	0	0	0	0	0	0
χ^2	1,2	–	24	21	6	8	25	27
p	0,2733	–	< 0,0001	< 0,0001	< 0,05	< 0,05	< 0,0001	< 0,0001
<i>řřlet</i>	44	0	96	74	41	167	112	133
<i>řřlit</i>	274	0	0	0	0	0	0	0
χ^2	166,352	–	96	74	41	167	112	133
p	< 0,0001	–	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001
<i>hanřt</i>	0	0	18	1	0	18	4	61
<i>hanit</i>	36	2	16	4	0	11	3	50
χ^2	36	2	0,118	1,8	–	1,69	0,143	1,09
p	< 0,0001	0,1573	0,7316	0,1797	–	0,1936	0,7055	0,2965

Tabulka 2 Pořty vřskytř sledovanř tvarř sloves *hanřt* – *hanit*, *řřlet* – *řřlit* a *kvřlet* – *kvřlit* v korpusu SYN2009PUB. U jednotlivř sloves je spořitřna hodnota chř-kvadrřtu a rovnřř pravdřpodobnost, ře je rozdřl v řetnostech nřhodnř.

	3. os. pl.	imp.	přřč. činné m. sg.	přřč. činné ř. sg. / n. pl.	přřč. činné n. sg.	přřč. činné m. pl. řiv.	přřč. činné m. pl. neřiv. / ř. pl.	inf.
<i>nemuset</i>	13 075	0	12 929	6796	5665	14 547	3450	207
<i>nemusit</i>	17 070	0	17	3	7	16	2	0
χ^2	N/A	–	12878,089	6787,005	5644,035	14499,070	3444,005	207
p	N/A	–	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001
<i>vymyslet</i>	2	0	6974	2345	261	4320	504	5491
<i>vymyslit</i>	840	49	27	6	0	19	0	19
χ^2	N/A	49	6893,417	2327,061	261	4263,333	504	5434,262
p	N/A	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001
<i>zabydlet</i>	0	0	1081	451	149	579	236	553
<i>zabydlit</i>	236	0	28	9	7	12	6	11
χ^2	236	–	999,828	424,704	129,256	543,975	218,595	520,858
p	< 0,0001	–	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001	< 0,0001
<i>zakvřlet</i>	0	0	12	4	0	1	14	0
<i>zakvřlit</i>	8	0	0	0	0	0	0	0
χ^2	8	–	12	4	–	1	14	–
p	< 0,05	–	< 0,001	< 0,05	–	0,3173	< 0,001	–
<i>zeřřlet</i>	2	0	139	38	13	53	15	34
<i>zeřřlit</i>	17	1	0	0	0	0	0	0
χ^2	11,842	1	139	38	13	53	15	34
p	< 0,001	0,3173	< 0,0001	< 0,0001	< 0,001	< 0,0001	< 0,001	< 0,0001
<i>pohanřt</i>	0	0	20	1	0	7	1	23
<i>pohanit</i>	6	0	11	2	0	4	0	0
χ^2	6	–	2,613	0,333	–	0,818	1	23
p	< 0,05	–	0,1060	0,5637	–	0,3657	0,3173	< 0,0001

Tabulka 3 Pořty vřskytř sledovanř tvarř preřigovanř sloves *nemuset* – *nemusit*, *vymyslet* – *vymyslit*, *zabydlet* – *zabydlit*, *zakvřlet* – *zakvřlit*, *zeřřlet* – *zeřřlit* a *pohanřt* – *pohanit* v korpusu SYN2009PUB. U jednotlivř sloves je spořitřna hodnota chř-kvadrřtu a rovnřř pravdřpodobnost, ře je rozdřl v řetnostech nřhodnř.

myslit je hned 69 výskytů z Fuksovy knihy *Vévodkyně a kuchařka* a 30 z jeho *Smrti morčete*, 21 z Eichlerova díla ...*aneb komentář k bratrovraždě*, 14 z Kunderova *Žertu*, 14 z korespondence Voskovce a Wericha, 13 z Foglarových *Hochů od Bobří řeky*, v rámci publicistiky je v korpusu SYN2010 tento tvar doložen pouze jednou). Složitější je situace u tvarů přítomných. U sloves *myslet*, *bydlet* a *hanět* je zcela dominantní vzor *prosít*, respektive *trpět*, u sloves *muset*, *šilet* a *kvílet* se užívá jak tvarů podle *prosít/trpět*, tak tvarů podle *sázet*, přičemž u *šilet* je patrná určitá preference pro *prosít/trpět*.

U vybraných předponových derivátů je situace obdobná. Sloveso *nemuset* se chová v principu stejně jako *muset*, v přítomných tvarech se vyskytují podoby podle *prosít* i *sázet*, v infinitivních tvarech naopak pouze tvary podle *sázet*. Slovesa *zakvílet* a *zešilet* se od svých bezpředponových protějšků liší v tom, že v přítomných tvarech statisticky signifikantně preferují tvar *prosít*. Je však třeba říci, že výskytů těchto tvarů najdeme v korpusu SYN2009PUB jen velmi málo. U slovesa *pohanět* se podobně jako u bezpředponového *hanět* ukazuje rozkolísanost infinitivních tvarů a příklon k tvaru *prosít* u 3. os. pl. přítomu. Slovesa *zabydlet* a *vymyslet* rovněž vykazují stejné chování jako jejich bezpředponové deriváty.

Můžeme tak shrnout následující: Slovesa *muset*, *kvílet* a *šilet* by bylo nejvhodnější řadit pod vzor *sázet* (tj. dubleta *-ít/-ejí* v 3. os. pl., infinitivní tvary s kmenotvornou příponou *-e-*). Slovesa *myslet*, *bydlet* se chovají v souladu se vzorem *trpět* (tj. koncovka *-í* v 3. os. pl., infinitivní tvary s kmenotvornou příponou *-e-*). Specifické je sloveso *hanět*, které má přítomné tvary podle *prosít* a v infinitivních tvarech variuje mezi kmenotvornou příponou *-e-* a *-i-*. Bylo by tak vhodné řadit jej do skupiny sloves kolísajících mezi *prosít* a *trpět*, kam patří například *chraptit-chraptět*, *svištít-svištět* atd. Zároveň se zdá, že se obdobně jako tato bezpředponová slovesa chovají i jejich předponové deriváty.

Závěr

V tomto textu jsme ukázali, že uvedený předpoklad o dvou paralelních paradigmatech sloves *muset* – *musít*, *bydlet* – *bydlit*, *myslet* – *myslit*, *šilet* – *šilit*, *kvílet* – *kvílit* a *hanět* – *hanit* v současné češtině neplatí. Zároveň jsme došli k tomu, že se tato slovesa chovají různě: *muset*, *kvílet* a *šilet* se příklání ke vzoru *sázet*, *myslet* a *bydlet* ke vzoru *trpět* a zcela specificky se časuje sloveso *hanět*. Ukazuje se tak, že uvedená slovesa v současné češtině ucelenou skupinu netvoří.

LITERATURA

ČECHOVÁ, M. et al. (2000): *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV.

Český národní korpus – SYN2010 (2010) [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. <<http://www.korpus.cz>>.

Český národní korpus – SYN2009PUB (2010) [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. <<http://www.korpus.cz>>.

HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. (1960): *Česká mluvnice*. Praha: SPN.

Internetová jazyková příručka (2008–2013) [online]. Cit. 2012-12-15. <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>.

Mluvnice češtiny 2 (1986). Praha: Academia.

Pravidla českého pravopisu. Školní vydání (2002). Praha: Fortuna, Ústav pro jazyk český.

Příruční mluvnice češtiny (1995). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Slovník spisovné češtiny (2004). Praha: Academia.

Slovník spisovného jazyka českého (1989). Praha: Academia.

ŠMILAUER, V. (1972): *Nauka o českém jazyku*. Praha: SPN.

VOLÍN, J. (2007): *Statistické metody ve fonetickém výzkumu*. Praha: Epocha.

*Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
jan.chromy@ff.cuni.cz*